

گزارش

گزارشی از علل وجودی
کتاب‌های کمک آموزشی
در ایران

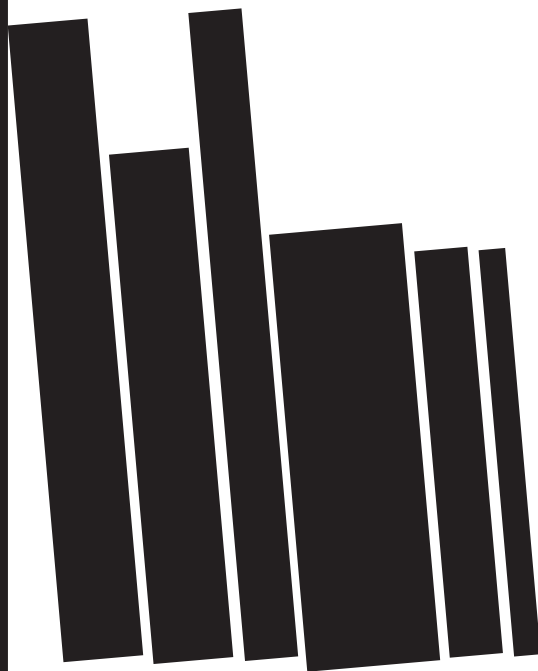
کنکاشی در بازار کتاب‌های کمک‌دهی

گزارش: محمود همدانی

اشاره

آیا واقعاً جامعه‌ی دانش‌آموزی و دانشجویی به کتاب‌های کمک آموزشی نیاز دارد؟ بازار این کتاب‌ها نشان می‌دهد که مخاطبان خاصی از آن‌ها استقبال می‌کنند و از طریق آن‌ها نیز، بسیاری از ناشران صاحب مال‌های فراوان شده‌اند. آیا این کتاب‌ها مورد تأیید مراجع علمی‌اند؟ یا آن‌ها که برچسب ناچسبی هستند که خود را به نظام آموزشی چسبانده‌اند؟ قبل از هر چیز لازم است که تعریفی اجمالی از این کتاب‌ها ارائه دهیم.

کتاب‌های کمک آموزشی کتاب‌هایی است که براساس برنامه‌ی آموزشی خاصی نوشته می‌شوند و هدف اصلی آن‌ها، کمک به تحقق اهداف آن برنامه‌ی آموزشی است.

۲۰

رشد آموزش عالی
دوره ۱۴
شماره ۴
تابستان ۱۳۹۰

عکس: طیبه رحیمی

بگیرند. هر فردی، حتی اگر زبان خارجی هم نداد، با ورق زدن کتاب کمک آموزشی خارجی، مجذوب آن می‌شود.

● ساختار فرامتنی

ساختارهای فیزیکی و محتوایی کتاب‌های درسی شاید به دلیل رسمی بودن آن‌ها از جذابیت لازم برخوردار نیست. طراحی کتاب‌های کمک آموزشی با ساختار فرامتنی، می‌تواند این نقیصه را برطرف سازد. توضیح آن که در ساختار فرامتنی صفحات اینترنتی، مفاهیم در چارچوب یک متن اصلی متمرکز نمی‌شوند و مخاطب امکان انتخاب بیشتری دارد (بین مقالات، درون یک مقاله و حتی درون یک پاراگراف). این امر باعث شده است، ساختار غیرمتمرکز مورد توجه نویسندگان و ناشران کتاب‌های علمی و آموزشی قرار گیرد. چنین ساختاری، که می‌توان از آن به عنوان تأثیر اینترنت بر ساختار کتاب نام برد، حتی بر کتاب‌های درسی هم تأثیر گذاشته و ساختار فرهنگ‌نامه را زیرورو کرده است.

برای مثال، در «فرهنگ‌نامه کودک و نوجوان» انتشارات «کینگ فیشر»^۲، مقاله هر مدخل در قالب چند پاراگراف تنظیم شده است که هر کدام در عین ارتباط با یکدیگر، به صورت مستقل نیز قابل استفاده‌اند. به علاوه، بخش قابل ملاحظه‌ای از مفاهیم به کمک تصویرهای جذاب و کنارنویس آن‌ها انتقال داده می‌شوند. البته، این تصاویر، مانند بسیاری از کتاب‌هایی که هر روز می‌بینیم، فقط برای

برخی از معیارهای کتاب‌های کمک آموزشی ● مکمل کتاب‌های درسی

این کتاب‌ها نقش مکمل برنامه آموزشی یا کتاب درسی را به عهده دارند و این نقش را به شیوه‌های متنوعی ایفا می‌کنند. در بیشتر کتاب‌های درسی، مفاهیم به صورت حقایق علمی بیان می‌شوند. در تمام نظام‌های آموزشی، تحولاتی به سمت آموزش فرایند علم و نحوه شکل‌گیری و به دست آمدن یک مفهوم علمی رخ داده است. با وجود این، کتاب‌های درسی به علت حجم محدود و مفاهیم گوناگونی که باید به دانش‌آموز منتقل شوند، به تنهایی نمی‌توانند از عهده این هدف برآیند. کتاب‌های کمک آموزشی فرصتی را برای پوشش دادن به این هدف هستند.

● جذابیت تصویری و سرگرمی

شیوه پرداختن به مفاهیم علمی در کتاب‌های درسی بسیار رسمی است. کتاب‌های کمک آموزشی می‌توانند با شیوه‌های جذاب‌تری به موضوعها بپردازند. برای مثال، می‌توانند برخی مفاهیم را به زبان طنز و کاریکاتور معرفی کنند. مجموعه راهنمای کارتونی انتشارات «پرنیال»^۱ که به مفاهیم پایه فیزیک، ژنتیک، آمار و محیط‌زیست می‌پردازد، از این جمله است.

کتاب‌های کمک آموزشی می‌توانند از تصویرسازی سرگرم‌کننده و صفحه‌آرایی جذاب نیز برای انتقال مفاهیم علمی و آموزشی کمک

توضیح مفاهیم معرفی شده در پاراگرافها عرضه نشده‌اند، بلکه خود به عنوان بخشی مجزا به فهم موضوع هر مدخل کمک می‌کنند. در ساختار غیرمتمرکز، لازم نیست خواننده از اول تا آخر متن را بخواند تا با مفهوم مورد نظر خود بیشتر آشنا شود، بلکه به او حق انتخاب بیشتری داده می‌شود تا با توجه به نیاز و حوصله‌اش مطالعه کند.

نگرش‌های موجود درباره کتاب‌های کمک آموزشی

الف) نگرش مثبت

به‌طور کلی دو نگرش عمده درباره کتاب‌های کمک آموزشی وجود دارد. برخی از خانواده‌ها و متخصصان و تولیدکنندگان کتاب‌های کمک آموزشی، به این امر از دیدگاه «آموزش فعال» می‌نگرند و معتقدند که به دلیل پیشرفت مداوم علوم و مفاهیم جدید، لازم است دانش‌آموزان و دانشجویان از آخرین دستاوردهای علمی و جدیدترین روش‌ها اطلاع داشته باشند تا بتوانند خلاقیت‌های خود را افزایش دهند. به همین سبب، کتاب‌های کمک آموزشی را مکمل و تقویت‌کننده مفاهیم علمی و آموزش‌های کتاب‌های درسی می‌دانند. این عده معتقدند با حذف آفات و آسیب‌های محتمل، می‌توان از ظرفیت‌های بخش خصوصی در جهت آموزش فعال بهره جست. در عین حال، با ارائه معیارها و شاخص‌های دقیق علمی، می‌توان از انتشار کتاب‌های با اصطلاح «بازاری» جلوگیری کرد تا استانداردهای داخلی و بین‌المللی کاملاً به کار گرفته شوند. به این منظور، آموزش و پرورش و هم‌چنین وزارت علوم، تحقیقات و فناوری باید برنامه‌هایی داشته باشند تا ضمن معرفی معیارها و استانداردها، به کیفیت بخشی کتاب‌های کمک آموزشی یاری رسانند.

ب) نگرش منفی

عده دیگری بر این باورند که در آموزش و پرورش نوین، دانش‌آموز باید پژوهش‌محور و خلاق بار بیاید و پاسخ‌محور باشد تا بتواند از عهده درک مفاهیم برآید و در نتیجه خلاقیت‌هایش ظهور و بروز یابد. در ادامه، استدلال این افراد را از زبان مسئولان مربوطه نقل کرده‌ایم:

حجة الاسلام محی‌الدین بهرام محمدیان، معاون پژوهشی وزیر آموزش و پرورش، با اعلام خیر ممنوعیت تدریس کتاب‌های کمک‌درسی در مدارس می‌گوید: «متأسفانه برخی معلمان برای کم و آسان کردن کار خود در کلاس، از کتاب‌های کمک‌درسی استفاده می‌کنند که تخلف آشکار است. الزام دانش‌آموزان به خرید کتاب‌های کمک‌درسی و تدریس آن در ساعات رسمی مدارس، غیرقانونی است.»

براساس این خبر و تأیید «سازمان پژوهش و برنامه‌ریزی آموزشی»، ۵۰ درصد از کتاب‌های کمک‌درسی موجود در بازار، غیراستاندارد هستند که موجب رواج حفظ کردن به جای یادگیری و رکود ذهن دانش‌آموزان می‌شوند. تبلیغات گسترده برخی کتاب‌های کمک‌آموزشی در رسانه‌های جمعی هم دلیلی بر تأیید آن‌ها توسط وزارت آموزش و پرورش نیست.

فاطمه قربان‌معاون آموزش ابتدایی و پیش‌دبستانی وزیر آموزش و پرورش می‌گوید: «استفاده از کتاب‌های کمک‌آموزشی و کتاب‌های کمک‌درسی، دانش‌آموزان را «پاسخ‌محور» تربیت می‌کند که با اهداف آموزش و پرورش در حوزه تعلیم و تربیت فاصله دارد و به هیچ‌وجه به نفع دانش‌آموزان نیست. در آموزش نوین تلاش بر این است که دانش‌آموز پژوهش‌محور و خلاق بار بیاید و برای هر سؤال به دنبال پاسخ‌های متفاوت باشد تا ذهنش خلاق و پویا پرورش یابد. در حالی که استفاده از کتاب‌های کمک‌درسی باعث از بین رفتن روحیه پژوهشی و خلاقیت دانش‌آموزان می‌شود. به همین دلیل، آموزش و پرورش بخش‌نامه‌ای را مبنی بر ممنوعیت تدریس و توصیه

معلمان به دانش‌آموزان برای استفاده از کتاب‌های کمک‌آموزشی، به استان‌ها ارسال کرده است. از معلمان به ویژه معلمان دوره ابتدایی می‌خواهیم، از توصیه و الزام دانش‌آموزان به خرید کتاب‌های کمک‌درسی خودداری کنند. مگر کتاب‌هایی که در کتاب‌نامه‌های رشد معرفی شده است.»

رحیمی، مدیر کل دفتر آموزش ابتدایی آموزش و پرورش نیز می‌گوید: «اصل کار معلمان در کلاس باید بر محور کتاب‌های درسی باشد و فعالیت‌های مکمل و فوق برنامه اختیاری است.»

شیوه‌ی پرداختن به مفاهیم علمی در کتاب‌های درسی بسیار رسمی است. کتاب‌های کمک‌آموزشی می‌توانند با شیوه‌های جذاب‌تری به موضوع‌ها بپردازند. برای مثال، می‌توانند برخی مفاهیم را به زبان طنز و کاریکاتور معرفی کنند

هیچ مدیر و معلمی اجازه ندارد دانش‌آموزان را به خرید کتاب‌های کمک‌درسی وادار کند؛ به‌ویژه کتاب‌هایی که فقط جنبه حفظی دارند و دانش‌آموزان را به سوی حافظه‌محوری سوق می‌دهند. به همین دلیل اجبار دانش‌آموزان به خرید و استفاده از این کتاب‌ها ممنوع است. رویکرد ارزش‌یابی توصیفی نیز با توجه به اصل دوری از حافظه‌محوری اتخاذ شده است و این که دانش‌آموزان را به سمت تحقیق، مطالعه و تفکر محوری سوق دهیم. برخی مؤسسات آموزشی به خاطر منافع اقتصادی، کتاب‌های کمک‌آموزشی بازاری منتشر می‌کنند، گفت: متأسفانه معلمان نیز برای این کتاب‌ها بازار فروش ایجاد کرده‌اند که هیچ نفع علمی و آموزشی برای دانش‌آموزان، معلمان و خانواده‌ها ندارد. پژوهش‌ها نشان می‌دهد تفاوت معناداری

میان یادگیری دانش‌آموزان در مدارس که رویکرد آن‌ها آموزش مفهومی است، با مدارس که رویکرد آن‌ها حافظه‌محور است، وجود دارد و ما با ارزش‌یابی توصیفی به دنبال مفهومی کردن آموزش هستیم.»

وی افزود: «در این باره بخش نامه‌ای به استان‌ها ارسال شده مبنی بر این که اجبار دانش‌آموزان و خانواده‌ها به تهیه و استفاده از کتاب‌های کمک‌درسی ممنوع است. معمولاً معلمان، در درس‌هایی چون بخوانیم و بنویسیم، علوم، ریاضی و حتی گاه املا فهرستی از کتاب‌های آموزشی و کمک‌درسی به دانش‌آموزان ارائه می‌دهند که هر کدام، از نویسندگان و انتشارات خاصی است. به همین دلیل در ابتدای سال بسیاری از خانواده‌ها در تهیه این کتاب‌ها دچار سرگردانی می‌شوند. چندی قبل وزیر آموزش و پرورش گفته بود: کتاب‌های درسی متناسب با سن یادگیری دانش‌آموزان طراحی شده‌اند و به کتاب‌های کمک‌آموزشی نیازی نیست. کتاب‌های کمک‌آموزشی هم که از سوی آموزش و پرورش منتشر می‌شوند، مخصوص دانش‌آموزانی هستند که به دلایل متفاوت، از جمله بیماری یا مسافرت، نمی‌توانند سرکلاس حاضر شوند. در حال حاضر با رسانه‌ای شدن این موضوع و با پی‌گیری مسئولان آموزش و پرورش، بخش نامه‌ای مبنی بر ممنوعیت استفاده و تدریس کتاب‌های کمک‌درسی به استان‌ها ابلاغ شده است و امیدواریم این مشکل برطرف شود.»

ز. شمسایی، دبیر حسابان در این باره می‌گوید: «این روزها کتاب‌های کمک‌درسی حتی در مدارس ابتدایی هم نفوذ کرده‌اند. من هم مجبور شده‌ام برای فرزند ۱۰ ساله‌ام، چند کتاب کمک‌آموزشی تهیه کنم.»

وی خرید این کتاب‌ها را مفید می‌داند، اما عادت به آن‌ها را باعث آسیب به نظام آموزش عنوان می‌کند و می‌گوید: «متأسفانه حجم کتاب‌های درسی خیلی بالاست. معلمان مجبور می‌شوند از برخی مفاهیم سریع‌تر بگذرند، اما برای کمک به دانش‌آموزان به آن‌ها توصیه می‌کنند، با استفاده از کتاب‌های کمک‌آموزشی مشکل خود را رفع کنند.»

اما منتقدان این گونه کتاب‌ها با تأکید بر این که بسیاری از متون کمک‌آموزشی موجود در بازار، استاندارد نیستند، توضیح می‌دهند که کتاب‌های مذکور تنها باعث نمره‌گیری دانش‌آموز می‌شوند و از یاد دادن مسائل درسی به آن‌ها ناتوان‌اند. هر سال بخش عمده‌ای از شمارگان کتاب در بازار نشر کشور به کتاب‌های کمک‌درسی اختصاص می‌یابد.

این شمارگان هر چند معمولاً به صورت هفتگی اعلام می‌شود، اما نشانه افزایش ناشرانی است که با اخذ مجوز از «وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی» و بدون هماهنگی با «وزارت آموزش و پرورش»، بخشی از نشر خود را به کتاب‌های کمک‌درسی اختصاص می‌دهند.

عکس: رضا بهرامی

محمدعلی جمالی‌فر، قائم‌مقام «دفتر برنامه‌ریزی و تألیف کتب درسی» سازمان پژوهش و برنامه‌ریزی آموزشی کشور، با توجه به افزایش انتشار کتاب‌های آموزشی موسوم به «کار» در بازار نشر کشور توضیح می‌دهد: «کتاب کار، مطالب را در قالب فعالیت‌های روزمره که برای دانش‌آموزان قابل لمس است، ارائه می‌دهد و از این طریق یادگیری مطالب را برای آنان آسان‌تر می‌کند.»

به گفته او، ارائه کتاب‌های کمک‌آموزشی تحت عنوان کتاب کار نگران‌کننده است، چرا که این نوع کتاب‌ها تک‌بعدی هستند، در حالی که کتاب‌های کار باید دانش، مهارت و خلاقیت دانش‌آموز را تقویت کنند.

برخی کارشناسان معتقدند که مؤلفان کتاب‌های کمک‌آموزشی برای کسب سود بیشتر، کتاب‌های آموزشی خارجی را منبع قرار می‌دهند. یعنی کتاب‌هایی که در خارج کتاب درسی محسوب می‌شوند، در ایران عنوان «کمک‌درسی» می‌گیرند. بخش عمده‌ای از این کتاب‌ها به پرسش و پاسخ اختصاص دارد تا دانش‌آموز برای آزمون آماده شوند. بنابراین، کتاب کمک‌آموزشی به یادگیری آن‌چه معلم در کلاس تدریس می‌کند، کمکی نمی‌کند، بلکه تنها عاملی است تا دانش‌آموزان نمره خوبی بگیرند و بهره‌وری معلم، هر چند به‌طور کاذب، افزایش یابد.

رضا نباتی، کارشناس مؤلف کتاب‌های درسی قرآن در آموزش و پرورش در این باره می‌گوید: «بسیاری از کتاب‌های کمک‌درسی به هیچ عنوان از نظر کارشناسی مفید نیستند، زیرا در کتاب‌های درسی رویکردهای نوین آموزشی مطرح می‌شوند که در این کتاب‌ها وجود ندارند. به علاوه، وقتی کتاب‌های کمک‌آموزشی غیراستاندارد یا همان حل‌المسائل‌ها در اختیار دانش‌آموزان قرار می‌گیرند، یادگیری اتفاق نمی‌افتد و تنها دانش‌آموزان شرطی می‌شوند. یعنی اگر در امتحان صورت مسئله عوض شود، آن‌ها نمی‌توانند به سؤالات پاسخ دهند.»

در حال حاضر به گفته معاون پژوهشی وزیر آموزش و پرورش، بازار کتاب‌های کمک‌آموزشی، آشفته و غیراستاندارد است و نیازهای کاذبی که در معلمان و دانش‌آموزان به‌وجود آمده است. که به‌طور مسلم به ضرر کتاب‌های درسی و آموزشی خواهد بود. این آشفتگی از یک‌سو از نبود هماهنگی بین وزارت ارشاد و آموزش و پرورش در تولید محصولات آموزشی، و از سوی دیگر، از سوءاستفاده جدیدی که تاوان آن را والدین و دانش‌آموزان می‌دهند، حکایت می‌کند.

به نظر می‌رسد که دنگرش مثبت و منفی به کتاب‌های کمک‌آموزشی، هر دو با نظارت علمی و منطقی بر کتاب‌های کمک‌آموزشی موافق‌اند.

عکس: رضا بهرامی

سامان بخشی کتاب‌های کمک آموزشی

علیرضا حاجیان زاده، با تأکید بر این نکته که برخی کتاب‌های کمک آموزشی موجود در بازار در راستای اهداف آموزش و پرورش تألیف نشده‌اند، تصریح کرد: «هم‌اکنون ظرفیتی در ناشران بخش خصوصی وجود دارد که باید از این ظرفیت به نفع اهداف آموزش و پرورش استفاده کرد. اجرای طرح سامان بخشی به کتاب‌های کمک آموزشی موجود در بازار، به تحقق این امر کمک می‌کند. طبق مصوبه آموزش و پرورش، همه حمایت‌ها و خریدهای این وزارت‌خانه، از جمله تجهیز کتابخانه‌های مدارس، باید بر طرح سامان بخشی کتاب‌های آموزشی متمرکز شود و از طریق خرید کتاب‌هایی که به عنوان کتاب کمک آموزشی برتر در جشنواره‌های کتاب‌های آموزشی رشد شناخته شده‌اند.»

وی یادگیری به روش خلاق را از ضوابط اصلی انتشار کتاب‌های کمک آموزشی عنوان کرد و در مورد آثار به شدت منفی استفاده از حل المسائل از سوی دانش‌آموزان یادآور شد: «کتاب‌های کمک آموزشی دارای حل المسائل، دانش‌آموز را به تنبلی می‌کشاند و خلاقیت وی را به طور جدی از بین می‌برند. به طور کلی، این نوع کتاب‌ها به عنوان کتاب‌های مخرب مورد تأیید آموزش و پرورش نیستند.»

حاجیان زاده با انتقاد از رویکرد موجود درباره مسائل کمک آموزشی اظهار داشت: «متأسفانه امروز در محافل ما کمتر به

هیچ مدیر و معلمی اجازه ندارد دانش‌آموزان را به خرید کتاب‌های کمک‌درسی و ادار کند؛ به ویژه کتاب‌هایی که فقط جنبه‌ی حفظی دارند و دانش‌آموزان را به سوی حافظه‌محوری سوق می‌دهند. به همین دلیل اجبار دانش‌آموزان به خرید و استفاده از این کتاب‌ها ممنوع است. رویکرد ارزش‌یابی توصیفی نیز با توجه به اصل دوری از حافظه‌محوری اتخاذ شده است و این که دانش‌آموزان را به سمت تحقیق، مطالعه و تفکر محوری سوق دهیم

بحث کمک آموزشی پرداخته می‌شود و تأکید مدارس و اولیا بیشتر روی موضوعات رسمی آموزش است. ذهن دانش‌آموزان به طور کامل در اختیار آموزش و پرورش نیست و یادگیری ترکیبی از عناصر مختلف است. لذا معتقدیم آموزش و پرورش باید این آموزش غیررسمی را مدیریت کند.»

وی در ادامه عنوان کرد: «علاوه بر در نظر گرفتن تفاوت‌های فرهنگی، ما باید تفاوت‌های فردی خوانندگان خود را نیز در نظر بگیریم.»

حجت‌الاسلام علی ذوعلم، با بیان این که تبدیل شدن کتاب‌های درسی به کتاب‌های کمک آموزشی، خودآموز یا کتاب علمی، جزو آفت‌های کتاب درسی است. گفت: «با شاخص‌سازی برای کتاب‌های درسی می‌توان از پدید آمدن این گونه آفت‌ها جلوگیری کرد.» ذوعلم روان بودن، صمیمی بودن، استحکام واژه‌ها، جذاب بودن متن، تأمل برانگیزی، شفاف بودن فصل‌بندی‌ها، طبقه‌بندی کتاب، رعایت تقدم و تأخر در ساختارها را از شاخص‌های مهم در تألیف کتاب‌های درسی دانست و افزود: «قطعاً کتاب فارسی کلاس اول مناطق دوزبانه با مناطق فارسی زبان، باید متفاوت باشد و برای مدرسی که توانا تر هستند، نگارش باید به گونه‌ای باشد که شاخص تأمل برانگیز بودن آن برجسته باشد یا در مدارس دیگر ممکن است شاخص روان بودن بیشتر مورد توجه قرار گیرد.»

آقای علیرضا حاجیان زاده در ادامه سخنانش در مورد کتاب‌های کمک آموزشی گفت: «در ۱۰ سال اخیر، از میان ۱۸ هزار عنوان کتاب که از سوی مؤلفان و ناشران برای تأیید به ما تحویل داده شد، مجموعاً حدود ۸ هزار کتاب کمک آموزشی به عنوان کتاب‌های مناسب انتخاب و معرفی شدند. یعنی فقط حدود ۴۰ درصد از این کتاب‌ها مورد تأیید ما بوده‌اند. مهم‌ترین کار ما که در مرحله جدید هم قرار دارد، پس از یک دهه فعالیت طرح سامان بخشی به کتاب‌های کمک آموزشی، آن است کتاب‌های کمک آموزشی را استاندارد سازیم و به کتاب‌های مورد تأیید وزارت آموزش و پرورش مهر استاندارد بدهیم تا دانش‌آموزان و اولیا با مشاهده این مهر، بر استاندارد بودن محتوای کتب از نظر وزارت آموزش و پرورش نیز مطمئن شوند.» وی می‌افزاید: «ما تاکنون صرفاً کتاب‌های کمک آموزشی و آموزشی مرتبط با دروس را مورد بررسی قرار داده‌ایم. اما اخیراً به دنبال مصوبه شورای عالی آموزش و پرورش و تأیید وزیر، سایر کتاب‌های غیردرسی مناسب برای دانش‌آموزان را هم در دست بررسی داریم که آن را در قالب طرح توسعه موضوعی اجرا خواهیم کرد و به آن‌ها هم مهر استاندارد خواهیم داد.» وی ویژگی‌های کتاب‌های کمک آموزشی مورد تأیید وزارت آموزش و پرورش را کتاب‌های خلاق، فعال‌کننده و دانش‌افزا دانست و افزود: «وزارت آموزش و پرورش صرفاً به تأیید و معرفی این گونه کتاب‌های کمک آموزشی بسنده نمی‌کند، بلکه با صرف بودجه و با خرید کتاب‌های مفید، کتابخانه‌های مدارس را نیز تجهیز می‌کند. وقتی ناشران ما متوجه این حرکت‌های هدفمند در وزارت آموزش و پرورش شوند، قطعاً تلاش خواهند کرد که کتاب‌های مناسب‌تری تولید کنند.»

پی‌نوشت

1. Perennial
2. Kingfisher

۲۵

رشد آموزش و پرورش
دوره ۱۴
شماره ۴
تابستان ۱۳۹۰